Мирон Маланюк

ТЕРНИСТА ДОЛЯ ВИДАТНОГО УКРАЇНСЬКОГО МАТЕМАТИКА МИКОЛИ ЧАЙКОВСЬКОГО

Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

У статті змальовано математика М. Чайковського як вченого і патріота, осмислено наукову новизну і значення його праць.

Початок 2007 р. народ України зустрів з дивними відчуттями. Слухаючи новорічні привітання Президента Віктора Андрійовича Ющенка, керівників різних політичних партій, відомих артистів, журналістів, депутатів, членів урядових установ, мільйони наших співвітчизників знову задумалися над проблемами, які турбують їх особливо відчутно протягом останнього століття. Це, зокрема, питання, що слід зробити, щоб об'єднати українців і піднести їхню соціальну самосвідомість та національну гідність, спрямувати їх на утвердження життєздатності державницьких процесів, розвитку економіки, промисловості, які відповідали б засадам національних інтересів, розвитку національної культури та процесів вирішення мовних проблем і регіонального самоврядування.

Віднайти відповіді на багато з цих питань може допомогти осмислення долі Миколи Андрійовича Чайковського.

Майбутній видатний український математик народився 2 січня 1887 р. в місті Бережани. Тут пройшли його дитячі роки, потім було навчання у Бережанській гімназії, яку він закінчив у 1905 р. Ми у великому боргу перед людиною, яка присвятити своє життя, віддала всі сили, талант, інтелект і енергію на піднесення гідності, духу та здоров'я нашої нації. Відмітимо, що для цього у Миколи були відповідні передумови. Його батько, працюючи адвокатом, добре знав умови життя знедоленого нашого народу і постійно задумувався над тим, що слід робити, щоб їх поліпшити. Йому співчувала і допомагала дружина, яка працювала учителькою, та багато знайомих, що жили на Бережанщині, яка славилась патріотичними традиціями. Нагадаємо, що в Бережанській гімназії раніше навчався Маркіян Шашкевич та інші видатні люди, зокрема о. Михайло Куземський – провідник Головної Руської Ради, що виникла 1848 р., єпископ греко-католицької церкви о. Михайло Малиновський, д-р Омелян Огоновський, митрополит Галицький Спиридон Литвинович, о. Степан Качала,

батько Богдана Лепкого о. Сильвестр Лепкий (письменник, який писав свої твори під псевдонімом Марко Мурава), багато інших славетних співвітчизників. Тут навчалися й сини Сильвестра Лепкого Богдан і Лев та чимало інших преславних галичан. Усе це формувало культурні традиції, що впливали не лише на учнів Бережанської гімназії.

Продовжуючи культурні традиції, батько Миколи, Андрій Чайковський, поєднував адвокатську працю з роботою письменника. Він був автором багатьох побутових та історичних творів, за допомогою яких намагався підвищити освітній рівень та виховувати патріотизм у галичан, особливо в молоді. Батько Миколи Чайковського прекрасно розумів важливість своєї літературної діяльності. Природність мови, розкутість письма, вміння будувати цікавий, захоплюючий сюжет сприяли популярності його творів серед різних верств галичан. Зауважимо, що, описуючи складні міжнаціональні стосунки, Андрій Чайковський дбав про те, щоб не викликати у читачів ворожих почуттів до інших народів. Ряд його творів, присвячених гетьманові Петру Конашевичу-Сагайдачному, героям Хмельниччини, князеві Костянтинові Острозькому, відтворювали героїчні образи борців за волю України, ставали естетичними ідеалами для молоді. Вони згодом спонукали до героїчних вчинків Січових стрільців, діячів ОУН-УПА та інших, які прославили наш народ своєю героїчною боротьбою за визволення його з вікової неволі та забезпечили відновлення, незалежність і соборність України в кінці XX століття.

Микола, який був найстаршим серед семи дітей, гаряче любив і шанував свого батька і намагався наслідувати його у багатьох видах діяльності. Однак після навчання в гімназії вперше в житті не послухав поради батька йти здобувати юридичну освіту, щоб працювати разом з ним. Він пішов своїм шляхом у тому, щоб приносити найбільшу користь своєму народові, і досяг помітних успіхів у своєму житті, хоч доля не завжди сприяла цьому.

Микола Чайковський був талановитою людиною в багатьох галузях науки і культури. Закінчуючи гімназію, він оволодів кількома іноземними мовами, зокрема німецькою, французькою, латинською, грецькою, польською та іншими, що згодом дозволило вміло цим скористатися. У будинку свого батька він мав змогу зустрічатися з багатьма видатними людьми того часу, що гостювали у відомого тоді письменника. Серед них неодноразово були Іван Франко, Роман

Купчинський, композитор Денис Січинський, д-р Огоновський (видатний діяч «Просвіти») та інші відомі галичани. Микола брав активну участь у роботі хору «Боян», що славився на Бережанщині. Певний час ним керував композитор Остап Нижаківський (у старших класах гімназії). Коли диригент хору змушений був вибути з Бережан, Микола замінив його як новий диригент. Його улюбленим учителем української та німецької мов був відомий український письменник Богдан Лепкий, який сприяв розвитку літературного хисту та поглибленню знань з історії нашого народу. Усе це дало змогу Миколі вже у двадцятирічному віці опублікувати одну з перших літературних праць під назвою «Суд над ворогами робочого люду, галицькі вибори перед парламентом» (Відень, 1907 р.).

У жовтні 1905 р. Микола Чайковський вступає до Празького університету, згодом він три роки студіює математику у Віденському університеті й закінчує студії у Львівському університеті. У 1911 р. у Віденському університеті М. Чайковський здобув ступінь доктора філософії, а через рік склав іспит на звання вчителя школи. Викладав у гімназіях Тернополя, Рави-Руської, Яворова, Рогатина, Львова. Готуючи до захисту докторську дисертацію, він друкує кілька брошур і статей з математики. Серед них «Розвиток числових систем в історії людської культури» (1908 р.). Ми не будемо аналізувати ці праці, бо більшість з них публікувалась німецькою мовою.

У Відні Микола Чайковський розвинув активну громадську діяльність як член проводу і голова українського товариства «Січ». У 1910-1913 рр. працював викладачем математики в Тернопільській українській гімназії. Однак під час Першої світової війни навчання тут припинилося, тому він продовжив наукову діяльність.

Працюючи в Тернопільській гімназії і зважаючи на кількарічний досвід керування шкільним і міщанським бережанським хорами, М. Чайковський попросив її директора Омеляна Савицького дозволити проводити також уроки співу та керувати шкільним хором. У 1911 р., коли відмічали 50-ті роковини з дня смерті Тараса Шевченка, гімназійний хор під його диригуванням виконав пролог до опери Дениса Січинського «Роксоляна», солістом на якому виступав учень четвертого класу Мар'ян Крушельницький. У майбутньому він став народним артистом СРСР. Цей епізод засвідчує, на якому рівні велася робота в українських гімназіях того часу. Не дивно, що в сорокових роках, коли випускники гімназій зайняли у культурному житті помітне місце, значна їхня кількість брала активну участь у

визвольній боротьбі нашого народу, працюючи в організації ОУН та у військових з'єднаннях УПА.

Як викладач Тернопільської української та інших гімназій, Микола Чайковський друкує ряд фундаментальних статей у збірнику математично-природничо-лікарської секції НТШ, готує до друку тексти кількох підручників з математики (для самоосвіти). Серед них «Начерк вищих рахунків для ужитку учеників середніх шкіл». Він глибоко усвідомлює, що для того щоб випускати літературу з математики українською мовою, необхідно упорядкувати термінологію цієї науки. Він розпочинає фундаментальну працю над створенням «Систематичного словника української математичної термінології з поазбучним українсько-російсько-німецьким показником», одне з видань якого було опубліковане в 1924 р. в Берліні. У співавторстві з Володимиром Кучером М. Чайковський видає чотирицифрові таблиці логарифмів і тригонометричних функцій, які витримали чотири видання. Крім цього, він видає: «Тригонометрія. Підручник для середньої школи та самоосвіти», «Алгебра. Підручник для середньої школи та для самоосвіти», «Підручник інтегрального числення»; матеріали деяких доповідей та ряд методичних і наукових статей з математики.

Однак під час Першої світової війни, особливо тоді, коли Галичина була окупована російськими військами, Чайковський усвідомив, що освіченим галичанам необхідно виїжджати в Східну Україну, щоб відновлювати тут національні почуття зросійщеного народу. Наприкінці 1918 р. він дає згоду працювати приват-доцентом українського Кам'янець-Подільського університету. Однак, хоч працював там недовго, переконався, що рішення про необхідність працювати в Східній Україні було правильним.

Після того як комуністичні сили зайняли Кам'янець-Подільський, він разом з хором Олександра Кошиця об'їжджає країни Європи, щоб знайомити їх народи з шедеврами української пісенної культури. Чайковський, який володів багатьма іноземними мовами, не лише співав, але й робив попередні зауваження глядачам про основні засади нашої культури, здійснював необхідні коментарі до пісень і тим самим поглиблював вплив цієї акції.

У 1922–24 рр. викладає математику в Львівському таємному університеті. Згодом очолює гімназії «Рідної школи» у містах Яворів і Рогатин, продовжує активну наукову роботу в НТШ та в інших наукових установах.

У 1929 р. на запрошення академіка М. Кравчука він із сім'єю знову виїжджає в Східну Україну на посаду професора математики Одеського інституту народної освіти, де веде бурхливу наукову, педагогічну, організаційну роботу, видає кілька підручників, наукових статей, методичних розробок. До речі, на німецькому відділенні він читав лекції німецькою мовою.

Однак у березні 1933 р. вченого арештували. До 1943 р. він перебував у таборах, на будівництві Біломор-Балтійського каналу, у тюрмах Архангельської області. У неволі йому довелося зустрітися з відомим галицьким письменником Антоном Крушельницьким, артистом Лесем Курбасом та іншими відомими земляками. Коли в 1943 р. Чайковського частково реабілітували, йому ще 13 років не дозволяли повертатися в Україну. Після поневірянь і пошуків роботи у часи Другої світової війни вдається влаштуватися в Семипалатинську, а згодом в Уральському педінституті, де йому в 1945 р. підтверджують звання доцента. Лише в 1956 р. Миколі Андрійовичу дозволили повернутися в Україну і працювати спочатку у Львівському педінституті, а згодом і в університеті. Лише в 1961 р. йому відновили звання професора.

Зрозуміло, що 23 роки, які вченому довелося провести у таборах і на засланні, значно підірвали його духовні сили та життєву енергію. Однак він і далі намагається енергійно працювати. Нагадаємо, що наукові дослідження того часу стосувались головним чином алгебри і теорії чисел. Він дослідив розв'язуваність рівнянь степеня p^2, де p – ціле просте число, і зв'язані з ним метациклічні групи, а також порівняння третього і четвертого степенів за простими модулями. Він уперше в слов'янських країнах дає виклад теорії Галуа. Відзначимо, що у своїх лекціях та виступах особливу увагу професор Чайковський звертав на естетичні та мистецькі аспекти як у математиці, так і в житті. Значну за обсягом частину його друкованих праць складали підручники для гімназій, середніх шкіл, а згодом і для вузівських аудиторій. Однак він не забував своєї основної життєвої мрії – постійно робити все, що звеличує наш народ, писати правдиво, особливо про тих, хто своєю чесною працею множив його авторитет. Тому він навіть тоді, коли це заборонялося з ідеологічних міркувань, пише статті про осіб, що досягли помітних досягнень. Особливо відзначимо мужність, яку проявляв М. Чайковський і після того як повернувся зі сталінських ГУЛАГів. Спостерігаючи за тим, як замовчуються і фальсифікуються відомості про видатних діячів

української культури, він вирішив написати й надіслати до редакції серії статей, у яких відновлював історичну правду навіть у роки найбільшого розгулу тоталітарної реакції. Так, 9 грудня 1966 р. він пише рецензію на сфальсифіковану монографію «Вічний революціонер», у якій йшлося про деякі сторінки діяльності І. Франка. У ній є такі слова: «Я є фанатичний любитель усього рідного. Я виріс у такому середовищі, де дуже високо стояв культ Шевченка, Хмельницького, Франка та інших велетнів, і цю любов проніс крізь усе своє довге життя». Далі він вказує на багато фактичних помилок у монографії, автор якої не вивчив особливостей тієї епохи, в якій жив І. Франко. Деякі з цих зауважень немовби формально суперечили прийнятим в радянській літературі положенням і могли вважатись націоналістичними перекрученнями. Для мужньої людини правда фактів стояла вище будь-яких доктрин, і він про це пише відкрито, не прикриваючись дипломатичним багатослів'ям.

Ще гострішою була його стаття «Про геніального українського математика». Є підстави вважати, що М. Чайковський читав нариси академічних видань «Люди русской науки», які вийшли друком у 1948 р. з вступною статтею тодішнього президента Академії наук СРСР С. Вавілова. У 1961 р. видання було значно розширене й надруковане в чотирьох великоформатних книгах. У першому томі вміщено великий нарис «О выдающемся русском математике М. В. Остроградском». Подібні матеріали публікувалися в інших книгах і журналах.

Про те, що М. Чайковський не погоджувався із цією брехнею, свідчить не лише заголовок статті. Подається багато фактів, які промовисто говорять про це. Автор нагадує, що народився М. Остроградський, який був нащадком козацького старшинського роду, на Полтавщині, вчився в Полтавській гімназії та Харківському університеті. Оскільки у 1820 р. через вільнодумство Остроградському не вручили диплома про закінчення навчання в університеті, де він успішно склав усі іспити, він знову продовжив своє навчання в Парижі. Тут українець дістав змогу спілкуватись з такими видатними вченими, як Лаплас, Фур'є, Коші та ін. Це допомогло йому одержати фундаментальні знання з математики та механіки, зумовило його обрання членом Петербурзької, Туринської, Римської, Американської академії наук і член-кореспондентом Паризької академії наук. Далі в статті характеризувалися важливі

наукові досягнення М. Остроградського, подано низку інших цікавих подробиць, що постійно замовчувались у радянських виданнях. Чайковський відзначив, що Остроградського зв'язувала щира дружба з Т. Шевченком. Він постійно підкреслював свою любов до творів Великого Кобзаря, багато віршів якого знав напам'ять. М. Чайковський нагадує про знайомство Остроградського з поетом І. П. Котляревським, дружбу із Семеном Гулаком-Артемовським, з усіма членами сім'ї М. В. Лисенка та інших видатних діячів української культури. Та й помер Остроградський у будинку Старицького, де зупинився під час поїздки на лікування. Вказуючи на ці та інші факти, автор статті підкреслює, що М. Остроградський «був наскрізь українцем, він любив проводити свій вільний час у своєму селі, скрізь говорити лише українською мовою».

Я не стану переповідати інші подробиці статті, яка тоді так і не була опублікована. Відзначу лише те, що текст статті було передано до кількох газет і це викликало значний переполох у редакціях. Не треба пояснювати, чому ця стаття тоді так і не була опублікована. Уперше вона побачила світ лише у 1997 р. у віснику фонду О. Смакули.

М. Чайковський започаткував публікації про замовчуваних вчених І. Пулюя, І. Горбачевського, М. Зарицького, М. Кравчука, С. Балея. Написав він оригінальні спогади про І. Франка, Б. Лепкого, Д. Січинського, О. Кошиця. Так, у жовтні 1965 р. підготував статтю «Скапана свічка» про трагічну долю видатного композитора Дениса Січинського. Згадаймо, що навіть його популярна пісня «Чом, чом, земле моя» піввіку заборонялась до виконання. І навіть тоді, коли ця заборона була знята, її виконували без останнього куплету. Незважаючи на це, М. Чайковський пише теплу статтю про видатного композитора й диригента. У канадській газеті «Життя і слово» 7.02.1966 р. М. Чайковський публікує спогади під назвою «Мій соліст Мар'янко» про народного артиста СРСР М. Крушельницького. У 1968 р. вчений підготував та надрукував понад 15 статей. П'ять з них присвячено пам'яті видатного фізика І. Пулюя з нагоди 50 роковин від дня його смерті. Ці статті опубліковано 30 січня в тернопільській газеті «Ровесник», 31 січня – у львівській газеті «Ленінська молодь», 30 липня – у тернопільській газеті «Вільне життя». Крім того, статтю «Іван Пулюй» опублікував варшавський «Український календар».

У газеті «Молодь України» 11 травня 1968 р. надруковано статтю «Варті пам'яті і шани», у якій відзначено наукові заслуги видатних

вчених І. Пулюя, І. Горбачевського, В. Левицького. Водночас він публікує спогади про професора С. Балея. Деякі з підготовлених статей довго не публікували. Так було зі статтею про М. Остроградського та «Володимир Левицький», яку М. Чайковський підготував ще в 1966 р. Її вдалося опублікувати в альманасі «Тернопіль-95». М. Чайковський пише кілька статей до «Математичної хрестоматії для 6-8 класів», що вийшла друком у Києві 1968 р. Наведемо назви деяких з них: «Піфагор і теорема Піфагора», «Гіппократові серпки», «Як створювалась алгебра» тощо. У шістдесятих роках XX ст. М Чайковського захопила тема «Естетика і математика». Їй він теж присвятив ряд статей.

На жаль, здоров'я вченого було підірване тюрмами, таборами і засланнями. Він помер 7 жовтня 1970 р. і похований у Львові на Личаківському цвинтарі.

Засіяні зерна правди дали свої сходи уже після смерті М. Чайковського. Його мужня непохитність не може не вражати своєю патріотичною спрямованістю і громадською хоробрістю. Вона має право на те, щоб служити прикладом для кожного сина нашого народу, для кожного, хто готує себе для подвижницької праці на користь української держави.

Відзначимо, що Микола Андрійович написав чимало статей у методичних збірниках з математики та в інших виданнях. Його перу належало також понад 50 статей в Українській Радянській Енциклопедії.

На одному прикладі продемонструємо, як уміло він укладав свої методичні праці. У 1959 р. він опублікував прекрасний методичний посібник для вчителів математики «Квадратні рівняння», який у 1970 р. був виданий вдруге з деякими змінами. У цьому посібнику розглянуто такі питання:

- рівносильність рівнянь і систем рівнянь, формули коренів квадратного рівняння та висновки з них;
- розклад квадратного тричлена на лінійні множники; дробово-лінійна функція й рівностороння гіпербола;
- парабола як графік квадратного тричлена;
- графічне розв'язування квадратних рівнянь, нерівності другого степеня, елементарні задачі на максимум і мінімум, дослідження коренів залежно від значень коефіцієнтів рівняння;
- розміщення коренів рівняння на числовій осі; деякі двочленні рівняння; тричленні рівняння й нерівності;

• симетричні рівняння, зворотні рівняння, ірраціональні рівняння й нерівності, деякі системи рівнянь тощо.

Важливою проблемою, над якою тривалий час працював М. Чайковський, була українська наукова термінологія з математики. 26 травня 1923 р. він виступив у Львові з доповіддю «Завдання української наукової і технічної термінології», що була опублікована. Він продовжував працювати над цією проблемою, але арешт і перебування в сталінських тюрмах на 35 років відклали завершення цієї праці. Лише в 1960 р. АН УРСР видає «Російсько-український математичний словник», добір матеріалів до якого М. Чайковський розпочав ще за 40 років до цього. Він запросив у співавтори деяких київських вчених, які вже в 1990 р. підготували нове видання цього словника, що містить понад 12 000 термінів.

Десятки методичних статей, виданих після повернення з тюремних таборів, опубліковані в 50-60 роках XX ст., лише опосередковано підтвердили, що тюремні камери, які хоч і забрали в автора найбільш плодотворні роки, не вбили потяг до творчої думки, і він продовжував боротися за високу якість навчального процесу на уроках математики.

Пам'ятаючи про тернистий життєвий шлях, він часто вживав слова українського поета і громадського діяча Бориса Грінченка:

Не велику я ниву зорав,
Та за плугом ніколи не спав.
Що робив – все робив я до краю.
І всю силу, що мав я і маю,
На роботу невпинную клав.

У цій скромній самооцінці своєї творчої самодіяльності Миколи Чайковського опосередковано відчувається туга, що далеко не всі краяни відчувають навіть і зараз, що і він, і його талановитий батько вимушені були жити в умовах, коли офіційна влада робила все можливе, щоб заважати їм щиро працювати на користь свого народу. Звернемо увагу перш за все на те, що вищу освіту йому довелося здобувати здебільшого в чужих країнах, а під час творчої праці перебувати під постійним наглядом карних органів, а також десятиліттями – в тюрмах та на засланні. М. Чайковський став відомим математиком світового рівня, публіцистом, політиком, громадським діячем, художнім керівником хорів у Бережанах, Тернопільській українській гімназії, помічником О. Кошиця в керівництві його хоровою капелою. Той факт, що у двадцятирічному

віці він опублікував глибокі та змістовні роздуми про австрійське виборче законодавство свідчить про те, що його хвилювала й політична доля нашого народу.

Нагадаємо, що про творчі досягнення Миколи Чайковського та його батька Андрія тривалий час замовчувалося як на території Східної України, та й усього Радянського Союзу. Однак до початку Другої світової війни про їхню діяльність дещо було опубліковано в західних областях України та в багатьох зарубіжних країнах.

Ми вкажемо у літературі до цієї статті лише деякі видання тернопільських видавництв, що після грудня 1991 р. започаткували публікації про Миколу Чайковського, і зазначимо лише деякі його публіцистичні праці, не були опубліковані в 60-х роках XX століття.

Література

1. Аксіоми для нащадків. – Львів: Меморіал, 1992.
2. Маланюк М. П., Возняк Г. М. Стежинки до коренів істини. – Тернопіль, 1995.
3. Регіональний річник. Тернопілля '95. – Тернопіль: Збруч, 1995.
4. Ювілейна книга Української гімназії у Тернополі. 1818 – 1998. – Тернопіль – Львів, 1998.
5. Маланюк М., Маланюк П. Сторінки боротьби за українську гімназію в Тернополі. – Тернопіль, 1998.
6. Маланюк М. П., Білик Л. Р., Маланюк П. М. Творчий потенціал української гімназії. – Тернопіль, 1999.
7. Чайковський М. Володимир Левицький. Перший видатний західноукраїнський математик // Регіональний річник Тернопілля. – Тернопіль, 1995 (стаття написана в 1965 р.).
8. Чайковський М. Скапана свічка. Доля Дениса Січинського // Регіональний річник Тернопілля. – Тернопіль, 1995 (стаття написана в жовтні 1965 р.).
9. Чайковський М. Про геніального українського математика // Вісник фонду О. Смакули. – Тернопіль, 1995 (стаття про М. В. Остроградського, написана в 60-і роки XX ст.).